

KALENDERHÂNE CAMİİ

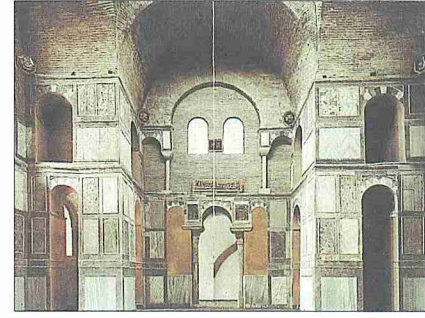
İstanbul'da
Fâtih Sultan Mehmed tarafından
eski Bizans kilisesinden çevrilmiş cami.

Şehzadebaşı civarında Vezneciler semtinde Bozdoğan Kemeri'nin Marmara tarafında bulunan kilisenin eski adı hususunda değişik görüşler vardır. 1935'li yıllara gelinceye kadar bütün yayınlarda binanın Diakonissa Kilisesi olduğu ileri sürülmüş ve bu adla tanıtılmıştır. Fakat V. yüzyılda yapılmış Diakonissa Kilisesi planı ve mimarisi bakımından bu kadar eski değildir. İlk defa 1935'te neşredilen Fâtih Sultan Mehmed'in bir vakfiyesinde rastlanan ve pek de açık olmayan bir bilgiye dayanarak yapının Akataleptos Manastırı Kilisesi olabileceği görüşü ortaya çıkmıştır. Gerçekten Bozdoğan Kemeri'ne komşu bu isimle tanınan bir manastır vardır. Ancak Bizans tarihlerinde burası ilk defa XI. yüzyılda anılmaktadır. Son araştırmalarda yan hücrelerin birinde bulunan Meryem'in fresko iki resminde Kyriotissa lakabı ile karşılaşılmıştır. Bu sebeple kilisenin Akataleptos Manastırı'na ait olmakla beraber Meryem'in adını taşıması muhtemeldir. Nitekim Pantokrator Manastırı'na ait kilise de birbirine bitişik üç yapıdan oluşmuş ve bunların hepsi ayrı azizlerin adını taşımıştır.

Son yıllarda binanın içinde ve yakın çevresinde yapılan kazılarda Bizans devrine ait pek çok kalıntıya rastlandığı gibi kazıyı yapanlar tarafından IV ve V. yüzyıllara tarihlendirilen küçük bir hamamın temelleri de meydana çıkarılmıştır. Şurası açıkça bellidir ki kilise daha eski birtakım yapıların kalıntılarının üstüne inşa edilmiştir. Hatta burada küçük bir özel saray bulunduğu, hamamın da ona ait olduğu ileri sürülmüştür. IV. Haçlı Seferi'nde Batılı şövalyeler 1204'te şehri işgal ederek 1261 yılına kadar süren bir Latin idaresi kurduklarında bu kiliseye ve belki de yanındaki manastıra el koymuşlardır. XIII. yüzyılda mâbedin bir Katolik kilisesi olarak kullanıldığını gösteren en kuvvetli delil, son araştırmalarda mihrabın yanında ki küçük hücrenin kemer alınlığında ortaya çıkan boya ile yazılmış olan Gotik harfli bir yazıdır. Burada, yaşadığı çağa ait en eski hâtıra olarak Ortaçağ İtalyası'nın ünlü din adamlarından Fransisken tarikatının kurucusu Assisili Aziz Francesco'nun adı vardır.

Sultan II. Mehmed, fethin ardından şehrin en büyük kilisesi olan Ayasofya'yı camiye çevirirken Türkleşen ve İslâmlaşan beldede ilk ihtiyaçları karşılamak üzere birkaç Bizans manastırını İslâm müesseselerine dönüştürdüğünde bunların kiliselerini de cami haline getirmiştir. Fâtih Sultan Mehmed'in vakıfları arasında olan Kalenderhâne Camii de fetihten hemen sonra kuşatmadaki hizmet ve gayretleri sebebiyle bizzat sultan tarafından Kalenderî tarikatı dervişlerine zâviye olarak tahsis edilmiştir. Ancak İstanbul topografyası ile XVI. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki vakıflar hakkında önemli bilgiler veren 953 (1546) tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*'nde, içinde bulunduğu mahalledeki mülkler dolayısıyla birkaç yerde adı geçen Kalenderhâne Camii'nin kaydı yoktur. Bunun sebebi, tıpkı Eski İmarek ve Zeyrek Kilise camileri gibi buranın da selâtin vakfı sayılarak deftere alınmamasıdır.

Caminin ne tarafında olduğu bilinmeyen manastırın geniş odaları XV. yüzyılda zâviye olarak hizmet vermiş, harim kısmı ise tevhidhâne - semâhâne olarak kullanılmıştır. Bu sebeple Kalenderhâne İstanbul'da fetihten sonraki ilk mevlevihâne sayılmaktadır. Fâtih vakfiyesinde yer alan "Akdolunan meclis-i semâda Meşnevî-i Ma'nevî okuyup"; "İstilâh-ı Mevleviyân'da semâzen tâbir olunan yâranla hasbe'lâde akd-i meclis-i semâ edeler"; "Kalenderhâne-i pür-semâ" gibi kayıtlar da bu hususu teyit eder (*Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, s. 260, 268). Birçok manastırda olduğu gibi tamamen veya kısmen ahşap olan bu manastır binası bilinmeyen bir

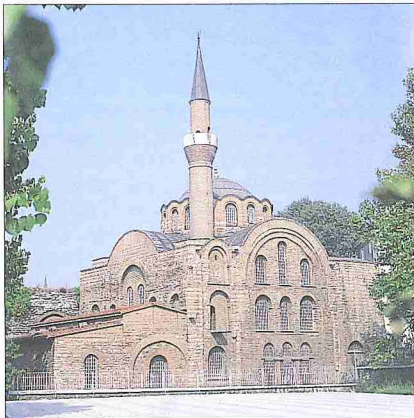

Kalenderhâne Camii'nin içinden bir görünüş

tarihte ortadan kalkmış, sadece mescid bir mahalle camisi olarak günümüze kadar gelmiştir.

Batı tarafında bulunan ve son cemaat yeri olarak kullanılan narteks kısmının mimari hiçbir özelliği yoktur. Çevredeki toprak seviyesi yükseldiğinden zeminine birkaç basamak merdivenle inilir. Eski fotoğraflarda çatısı üç parçalı semerdanlı iken sonraları bu örtü öne tek meyilli bir biçime çevrilmiştir. Bu dış narteks bir iç narteks takip eder. Ana mekânda, Bizans dinî mimarisinde bilhassa IX. yüzyıldan itibaren çok revaç bulan kapalı Yunan haçı biçiminin binaya ağır bir görünüm veren köşe duvarlı şekli uygulanmıştır. Haçın dört kolunun üstleri beşik tonozlarla örtülüdür. Son tamirde bu beşik tonozların dış kemerleri tamamlanarak dışarıdan belirli bir şekle dönüştürülmüştür. Ortada ise pencereli kasnaklı bir kubbe vardır. Haçın güneydeki sağ kolu iki sütuna binen üçüz kemerle dışa açılmıştır. Binanın doğusundaki apsis çıkıntısı günümüze gelmemiştir. Dışarıya taşkın esas apsisin içinde ilk mihrabın kalıntısı bulunmuştur. Fakat bilinmeyen bir tarihte, belki de 1766 zelzelesinin arkasından apsis çıkıntısı düz bir duvar şeklinde kapatılmış, iç yüzeyi dikdörtgen biçimde panolar halinde bölünerek bunların içleri klasik üslûpta kalem işi nakışlarla bezenmiş ve buraya yeni bir mihrap yapılmıştır. Haçın doğu kolu ve apsisle bema bölümlerinin iki yanında Bizans mimarisinde "pastaforyon" denilen yan mekânlar yer alır. Son derece düzensiz planlara sahip bu küçük mekânlarda tarih içinde büyük değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır. Rus sanat tarihçisi N. Brunoff, Geç Bizans çağında başka yerlerdeki Bizans kiliselerinde

Kalenderhâne Camii – Vezneciler / İstanbul

olduğu gibi yapının iki yan cephesine bitişik, üzeri ahşap çatılı sundurma biçiminde birer dış galerinin bulunduğunu ileri sürmüştür. Son restorasyonda caminin üstünde Yunanistan'daki Bizans kiliselerinde olduğu gibi kiremit kullanılması teklif edilmişse de İstanbul'un kurşun kaplı kubbelerle örtülü bir şehir olduğu gerekçesiyle gerek kubbe gerekse tonozlar kurşun levhalarla kaplanmıştır. Dış pencere düzeni orijinal mimariye göre bütünüyle değiştirilmiş ve kubbe kasmağı Orta Bizans döneminin mimarisine uygun olarak yeniden dalgalı bir biçimde yapılmıştır. Bu arada orijinal görünümü hakkında bilgi bulunmayan minare de yeniden inşa edilmiştir. Fotoğraflarda mevcut, 1930'lu yıllarda yıktırılan minaresiyle XIX. yüzyılda yapılanı sanat değerine sahip değildir. 1966-1975 yılları arasında Harvard Üniversitesi'nin bir yan kuruluşu olan Dumbarton Oaks Bizans Araştırmaları Enstitüsü'nden Striker başkanlığında bir heyetle İstanbul Teknik Üniversitesi'nden Doğan Kuban'ın iş birliği neticesinde burada etraflı bir araştırma ve inceleme yapılmıştır.

XVIII. yüzyılda Beşir Ağa, camiyle Beyazıt'a uzanan ana cadde arasında kalan yerde bir medrese inşa ettirdiğinde binada bazı tamirler yapıldığı son cemaat yerinin içindeki bir kitâbeden öğrenilmektedir. Sonraları İstanbul'un büyük yangınlarında muhtemelen Kalenderhâne Camii de zarar görmüş ve içindeki ahşap kısımlar yok olmuştur. 1844'te yangının ardından tamir edilen caminin minberi orijinal değildir. 1955'li yıllara kadar bakımlı sayılabilecek bir durumda ve namaza açık olan mâbed sonraları nedense terk edilmiş ve birtakım kişiler için barınak haline gelmiştir. Beşir Ağa, caminin yanına bir medreseden başka içinde de bir hünkâr mahfili inşa ettirmiş, ayrıca

vakfını zenginleştirmiştir. Kalenderhâne Camii'nin müstemilâtı durumunda olan medrese hakkında kısa bir bilgi rûmî 1330 (1914) tarihli bir belgeden öğrenilmektedir. Buna göre yapının ikisi biraz büyük, diğerleri ufak ölçüde odacıklar halinde on beş hücresi vardı. Kuyusu ve şadırvanı da bulunan medrese faal olmakla beraber içinde sadece üç kişinin kaldığı ve evler arasında sıkışmış, havasız, son derece rutubetli bir yapı olduğu bildirilmiştir. İstanbul'da 21 Kânunuevvel 1334 (21 Ekim 1918) tarihinde çıkan yangının felâketzedeleri burada barındırılmıştı.

Kalenderhâne Camii ile medresenin arazi üzerindeki durumları şematik bir biçimde Pervititch'in sigorta planlarından birinde gösterilmiştir. Cumhuriyet döneminde bir süre daha bakımsız kalan medrese 1935 yılına doğru bütünüyle yıktırılıp ortadan kaldırılmış ve yerine bir konservatuvar binası yapılması tasarlanmıştı. Ancak bu proje gerçekleşmemiş, arsanın bir tarafına öğrenci yurdu inşa edilmiş, geri kalan alan ise uzun yıllar minibus durağı olarak kullanılmıştır. Ayvansarayî'nin bildirdiğine göre caminin ana kapısı yanında, sonraları defterdar olan arpa emini Mustafa Efendi adında bir hayır sahibi tarafından bir sıbyan mektebi inşa ettirilerek burası küçük bir külliyeye dönüştürülmüştü. Bozdoğan Kemeri'nin arka tarafında yer alan sıbyan mektebi güzel kâgir bir yapıya sahiptir. Etrafı muntazam bir duvarla çevrili hazîresinde pek çok kabir bulunur. On beş yirmi yıl kadar önce çok harap durumda olan mektep büyük ölçüde restorasyon görmüş, fakat bir işe tahsis edilmediğinden tekrar harap olarak ahşap sundurması çökmüşse de son yıllarda yeniden tamir edilmiştir.

Araştırma, kazı ve restorasyon sonuçlarının çeşitli makaleler haline getirilmesinin ardından bu konuda 1999 yılında bir kitap yayımlanmıştır. Bu çalışmaların sürdüğü uzun aralıktan sonra Kalenderhâne Camii yeniden ibadete açılmıştır. Caminin içinde Türk-İslâm sanatına işaret eden önemli herhangi bir unsur yoktur. Yalnız son restorasyona gelinceye kadar duvar satırlarında, tonoz ve kubbelerde oldukça başarılı klasik üslûpta kalem işi nakışlar bulunuyordu. Binanın yan cephelelerindeki büyük kemerlerin içleri pencereli duvarlar haline getirilmişti. Bunlar orijinal biçimlere dönüştürülürken sarı badanalı sivalar da bütünüyle kazılmış ve yapının duvar örgüleri açığa çıkarılmıştır.

Caminin önünde herhalde şadırvanlı bir avlu vardı. Fakat bunların hiçbir izi günümüze kadar gelmemiştir. Kalenderhâne Camii'nin Garanakis adlı bir ressam tarafından bir fotoğraftan çizilen resmi, A. G. Paspatis'in 1877'de neşredilen Rumca kitabında taş basması olarak yayımlanmış, bu tarihî yapı hakkında başlı başına bir monografi E. Freshfield tarafından 1896'da hazırlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmî'*, I, 166; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai*, İstanbul 1877, s. 351; A. Mordtmann, *Esquidiesse topographique de Constantinople*, Lille 1892, s. 70; C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1909-12, s. 38; A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, s. 183; J. Ebersolt – A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Paris 1913, s. 18; J. Pervititch, *Stanboul-plan cadastral d'assurances*, İstanbul 1924, İstanbul bl., pafta 48; E. Mamboury, *Guide touristique*, İstanbul 1925, s. 257; a.mlf., *Istanbul touristique*, İstanbul 1951, s. 283; a.mlf., *The Tourists Istanbul*, İstanbul 1953, s. 255; J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934, s. 55; Tahsin Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmet II. Fatih*, İstanbul 1935; A. M. Schneider, *Byzans*, Berlin 1936, s. 51; *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri* (nşr. Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara 1938, s. 202, 259, 260, 268; Semavi Eyice, *Istanbul, Petit guide à travers les monuments byzantins et turcs*, İstanbul 1955, s. 54; E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonraları İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, Ankara 1958, s. 28; Tahsin Yazıcı, "Kalenderlere Dair Yeni Bir Eser Manâkıb-ı Camâl al-Dîn-i Sâvî", *Necatî Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 785-797; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Les églises et les monasteres*, Paris 1969, s. 174-175, 293-294, 504-506; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul*, London 1976, s. 172 vd.; M. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, Tübingen 1977, s. 153 vd.; a.mlf., a.e.: *Istanbul'un Tarihsel Topografyası* (trc. Ülker Sayın), İstanbul 2001, s. 153-158; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süflük: Kalenderiler (XIV-XVIII. Yüzyıllar)*, Ankara 1992, s. 122; C. L. Striker – Y. Doğan Kuban, *Kalenderhane in Istanbul. The Buildings, Their History, Architecture and Decoration. Final Reports on the Archaeological Exploration and Restoration at Kalenderhane Camii, 1966-1978*, Mainz 1997; Doğan Kuban, "Kalenderhane Camii", *DBİst.A*, IV, 396-398; Mübahat Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000, s. 140-141; a.mlf., "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", *TED*, sy. 7-8 (1977), s. 342-344; a.mlf., "Dârü'l-Hilâfeti'l-'Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İTED*, VII/1-2 (1978), s. 70; E. Freshfield, "Notes on the Church Now Called the Mosque of the Kalenders at Constantinople", *Archaeologia*, sy. 55, London 1897, s. 431; V. Laurent, *Echos d'orient*, XXXIV, Paris 1935, s. 227; Nejat Göyünç, "Kalenderhâne Camii", *TD*, sy. 34 (1984), s. 485-494.

SEMÂVİ EYİCE

Kalenderhâne Camii'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısında Galanakis tarafından çizilen gravürü (Paspatis, s. 351)

